Downloaded from UvA-DARE, the institutional repository of the University of Amsterdam (UvA)
http://dare.uva.nl/document/96365

File ID	96365
Filename	17 Moeilijke jaren

SOURCE (OR PART OF THE FOLLOWING SOURCE):

Type	Dissertation
Title	Joop den Uyl 1919-1987 : dromer en doordouwer
Author	A.N. Bleich
Faculty	Faculty of Humanities
Year	2008
Pages	544

FULL BIBLIOGRAPHIC DETAILS:
http://dare.uva.nl/record/266760

Copyright

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other then for strictly personal, individual use.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (http://dare.uva.nl)

HOOFDSTUK 17

Moeilijke jaren

Met de roemloze ondergang van het tweede kabinet-Van Agt begint de laatste fase in het bestaan van Joop den Uyl. Het werden jaren waarin het de oud-premier in tal van opzichten niet meezat. Als oppositieleider in de Tweede Kamer moest hij het opnemen tegen een stabiele centrumrechtse coalitie onder leiding van zijn vroegere discipel Ruud Lubbers, die zienderogen groeide in zijn ambt. In zijn eigen PvdA kreeg hij vaker dan hem lief was te horen dat het een goed idee zou zijn als hij plaats maakte voor een ander. En ook thuis was het niet steeds rozengeur en maneschijn.

Er waren echter ook blijken van waardering, zoals het liber amicorum ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag met bijdragen van uiteenlopende persoonlijkheden als de Duitse oud-bondskanselier Willy Brandt, Den Uyls grote tegenspeler Hans Wiegel, de socialistische econoom Jan Tinbergen en de *Vrij Nederland*-redacteuren Joop van Tijn en Max van Weezel.[1] Reden tot grote voldoening was de toekenning van een eredoctoraat in de economische wetenschappen door de Universiteit van Amsterdam, begin 1985. 'Het flauwe grapje dat ik eens ooit gemaakt heb over de doctorandus uit Buitenveldert gaat nu helemaal niet meer op!' schreef Den Uyls vroegere kwelgeest Dries van Agt in een felicitatiebrief.[2]

Den Uyl zou zelf ongetwijfeld de nadruk eerder erop hebben gelegd dat hij er toch maar weer in slaagde de door het trauma van 1977 en het rampkabinetje-Van Agt-twee uit balans geraakte PvdA bij elkaar te houden en naar electoraal herstel te leiden. Had het er bij de Provinciale Staten, voorjaar 1982, nog naar uitgezien dat de PvdA zou worden weggevaagd, bij de vervroegde Kamerverkiezingen in september 1982 waren de socialisten weer volop aanwezig. Met 47 zetels boekten ze zelfs nog een winst van drie vergeleken bij het jaar ervoor. Het waren D66, dat elf van

zijn zeventien zetels verloor, en in mindere mate het CDA die het gelag moesten betalen voor het mislukte kabinet. Dat de PvdA als grootste partij haar winst zou kunnen verzilveren in – o hardnekkige droom – een tweede kabinet-Den Uyl, zat er echter absoluut niet in. CDA en PvdA waren grondig op elkaar uitgekeken, het meningsverschil over plaatsing van kruisraketten was onoverkomelijk. Bovendien waren de liberalen de grote winnaar van deze verkiezingen, aangevoerd door Wiegels opvolger, de jeugdige belofte Ed Nijpels, kregen zij er tien zetels bij.

In 1986 trad Den Uyl voor de laatste keer als lijsttrekker op en weer had hij pech. Met 52 zetels behaalde de PvdA een uitstekend resultaat, het op één na beste uit haar hele geschiedenis – in 1977 waren het 53 zetels. Maar het CDA dat campagne voerde met de leuze: 'Laat Lubbers zijn karwei afmaken', deed het nog beter en werd met 54 zetels weer de grootste. Het lag voor de hand dat Lubbers, die in zijn stijl van opereren – zich overal mee bemoeien, met alle collega's 'meedenken' – het nodige van Den Uyl had overgenomen, zijn coalitie met de VVD zou voortzetten. Dus stonden Den Uyl en de PvdA buitenspel, een geval van 'overwinningsnederlaag', zoals de verkiezingsuitslag voor de socialisten bekend kwam te staan.

Op veel erkentelijkheid voor het op zichzelf fraaie resultaat hoefde Den Uyl zeker in de top van zijn partij niet te rekenen. Daar leefde bij velen al geruime tijd de overtuiging dat de man zelf inmiddels het voornaamste obstakel was geworden dat de PvdA verhinderde om weer te kunnen regeren. In zekere zin was dat waar. Den Uyl was het boegbeeld geworden van een politieke stijl en cultuur die in de eerste helft van de jaren tachtig aan werfkracht en geloofwaardigheid begon in te boeten. In zijn Paradiso-rede had hij al aangegeven uit welke hoek de nieuwe neoliberale wind kwam.

'Vernieuwing' werd niet meer geassocieerd met polarisatie, het op het scherp van de snede uitvechten van politieke tegenstellingen, maar met een pragmatische 'no nonsense'-aanpak. Bij 'hervorming' werd veeleer gedacht aan aanpassingen in de verzorgingsstaat en het stelsel van sociale zekerheid dan aan het democratiseren van de onderneming. Voor Den Uyl als mens en politicus was het een wrange paradox dat hij, die zich met behoorlijk wat moeite had ontwikkeld van kundig en creatief bestuurder tot strijdbare volkstribuun, nu werd bekritiseerd door dezelfde mensen die hem in hun Nieuw Links-tijd dit pad nadrukkelijk hadden aanbevolen. De bocht terug naar een meer traditionele manier van politiek bedrijven, met meer aandacht voor het bestuurlijke en het compromis dan

voor het perspectief op maatschappelijke hervorming, kon of wilde Den Uyl niet maken. En dus, vonden sommige prominente partijgenoten, moest hij maar weg.

De aandrang op Den Uyl om in elk geval af te zien van een ministerspost begon, zoals we in het vorige hoofdstuk zagen, al ten tijde van Van Agt-II. Gezien de gegroeide incompatibilité d'humeur tussen de twee hoofdrolspelers was daar ook veel voor te zeggen. In het CDA koesterde de rechtervleugel een grote tegenzin tegen regeren met de PvdA, terwijl figuren als Lubbers en Jan de Koning niet afwijzend stonden tegenover een coalitie van centrum-links, maar wel moeite met Den Uyl hadden. Lubbers had dat tijdens de formatie van 1981 aan Den Uyl persoonlijk laten weten. In mei 1982, een paar dagen voordat het tweede kabinet-Van Agt definitief strandde, benaderde Jan de Koning Jos van Kemenade vertrouwelijk met de vraag of het niet mogelijk zou zijn dat hij, Van Kemenade, Den Uyl op Sociale Zaken zou vervangen. Van Kemenade, die de rol van Brutus niet ambieerde, antwoordde dat hij daar niet over ging en dat zoiets hoe dan ook alleen denkbaar was als ook Van Agt zou terugtreden.[3] Waarna deze proefballon in het niets verdween.

Maar in de verwarring en paniek die in de PvdA heersten na de rampzalige Statenverkiezingen en de daaropvolgende val van het kabinet kwam het idee om Den Uyl te offeren opnieuw krachtig naar voren. De frustratie van de overige PvdA-ministers over het ontijdige einde van hun ministeriële loopbaan kwam in volle hevigheid naar buiten tijdens een gedenkwaardige bijeenkomst op het door Marcel van Dam beheerde departement van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening (VORO) op 19 mei, een week na de val van het kabinet. Aanwezig waren alle PvdA-ministers en fractievoorzitter Meijer.

De bijeenkomst begon met een voorstel van Wim Meijer om na te gaan of een interim-kabinet met de VVD mogelijk zou zijn dat alleen verkiezingen zou voorbereiden. Den Uyl veegde dat idee van tafel omdat het volgens hem 'kiezersbedrog' zou zijn en tot 'optimale verwarring' zou leiden. Daarop ging Ed van Thijn, die Den Uyl tot op dat moment altijd had gesteund, voluit in het offensief. 'Wat voor perspectief heb je de partij te bieden?' beet hij de oude voorman toe. 'Als jij lijstaanvoerder wordt, betekent dat automatisch oppositie, want Den Uyl en Van Agt gaat niet meer.' 'Als ik lijsttrekker ben', wierp Den Uyl tegen, 'word ik òf premier (kleine kans), of ik ben geen kandidaat voor het kabinet.' Deze verstandige gedachte, die beter een jaar tevoren had kunnen opkomen, was nu echter

bij lange na niet afdoende om de gemoederen tot bedaren te brengen. Ed van Thijn noemde het '(...) onvoorstelbaar dat je hebt toegelaten dat we (...) naar nieuwe verkiezingen zijn toegegaan, (...) je wordt bejubeld, maar je hebt geen gezag, bij links niet en bij rechts niet, je bent machteloos'. Van Thijn en Marcel van Dam verweten Den Uyl vervolgens dat hij zich op sleeptouw had laten nemen door voorzitter Max van den Berg, die van het kabinet af wilde en dus ook niet wilde dat de breuk werd gelijmd.

Daarop bracht Den Uyl het heikele punt van de opvolging ter sprake en ging in het tegenoffensief: 'Jullie willen dus horen over de opvolging; 1. voorkeur Wim Kok; 2. als ik het niet doe, rotzooi.' Met dat laatste doelde Den Uyl op het feit dat 'kroonprins' André van der Louw op grote weerstand stuitte bij de linkervleugel van de PvdA. Van der Louw was door vrienden uit het vroegere Nieuw Links (Wim Meijer, Bram Peper) overgehaald om in het kabinet-Van Agt-II te gaan zitten om zo te worden klaargestoomd tot opvolger van Den Uyl. Van der Louw was in Rotterdam een capabele en populaire burgemeester geweest, daarover bestond geen verschil van mening. Maar als minister voor Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk was hij niet uit de verf gekomen. Wel had hij opschudding verwekt met een voorstel om jonge werklozen te verplichten tot het verrichten van gemeenschapstaken (bijvoorbeeld bij de vuilnisophaal- of plantsoenendienst), op straffe van verlies van uitkering. De vroegere kampioen van de 'kommunikaatsie' leek bekeerd tot een 'niet-lullen-maar-poetsen'-houding die buiten Rotterdam slecht viel bij de eigen partijgenoten. Den Uyl had Van der Louw intellectueel altijd al wat onder de maat gevonden en zag hem beslist niet als zijn opvolger.

Daar dachten de meeste andere aanwezigen op VORO echter heel anders over. Marcel van Dam en Ed van Thijn eisten dat Den Uyl ter plekke een opvolger zou aanwijzen en de partij voor het blok zou zetten. 'Wij maken dat uit, wij besluiten dat hier, jij moet je opvolging vaststellen, dan is er geen keus voor de partij.' Den Uyl: 'Zeggen jullie dan maar hoe je erover denkt.' Van Dam: 'Ik ben voor André, werfkracht.' Meijer: 'André. Jij geeft geen leiding en de partij heeft ons uit het kabinet gejaagd.' Van Thijn: 'Per saldo voor André.' Van der Stoel: 'Kok kan niet, dan toch maar André.' De mening van Van Kemenade wordt in de notulen die Den Uyl van de bijeenkomst maakte niet vermeld, maar naar eigen zeggen was hij met Den Uyl de enige die zich voor Kok uitsprak. André van der Louw drong er bij Den Uyl op aan dat die ook een 'voorkeur voor mij' zou uit-

spreken. 'Ik ga niet in de Kamer', voegde hij er en passant aan toe en kreeg daarover prompt ruzie met Wim Meijer die bezwoer: 'De plaats van de politiek leider van de partij is in de Kamer.' 'Dan heb je niets van politiek begrepen', sneerde Van der Louw.

Den Uyl zegde toe dat hij zich zou beraden en zei verder dat hij met Kok wilde gaan praten. Wim Kok had de FNV beloofd dat hij tot 1985 aan zou blijven als voorzitter. Een andere complicatie rondom eventuele opvolging door Kok was dat nogal wat oud-bewindslieden en leden van de fractie bezwaar tegen hem hadden vanwege het conflict tussen vakbeweging en Den Uyl over de Ziektewet. Marcel van Dam, nog steeds diezelfde nacht, over de vakbeweging: 'Verrajers zijn het allemaal.' Als Kok kwam 'weet ik niet of ik niet uit de partij stap'. Nadat Van der Louw nog enkele keren had opgemerkt: 'Ik laat me niet in de rechtse hoek stoppen', en 'als het zo moet, stap ik in de auto en is het voor mij afgelopen', verlieten de partijgenoot-ministers bij het krieken van de ochtend de vergaderzaal. Den Uyl noteerde nog snel zijn conclusies, die ditmaal vier punten besloegen: '1. club van zichzelf vervuld, niet van de toekomst van de partij; 2. Van der Louw: ponteneurderig, ouderwets, van zichzelf geobsedeerd; 3. geen vertrouwen meer in Den Uyl; 4. volstrekte negatie van elke democratische spelregel: "Wij maken het uit."'[4]

De volgende ochtend ging Den Uyl bij Max van den Berg langs om te polsen hoe die er tegenover stond als hij zou terugtreden. Van den Berg: 'Ik wil niet zeggen dat het idee hem aansprak, maar hij dacht: misschien is mijn tijd geweest. Hij maakte de indruk dat hij toch wel overdonderd was door de geweldige druk die ze op hem uitoefenden om voor André te kiezen. Bovendien was hij natuurlijk ook teleurgesteld door de val van dat kabinet en had hij het gevoel dat dat tweede kabinet van hem er niet zou komen. Mijn reactie was volkomen spontaan: geen sprake van! Ik vond het gewoon buiten de orde dat een aantal oud-ministers es eventjes zouden vertellen hoe het verder moest met de partij en wie Den Uyl zou opvolgen. Ik vond het ook kortzichtig; we hadden gebroken op een punt – koopkrachtbehoud voor de minima – dat voor onze achterban herkenbaar was, en op zo'n moment Den Uyl wegzetten, dan moest je wel gek zijn. Dus ik zei: "Joop, met jou gaan we de verkiezingen winnen! Daarna zien we wel weer, ik dacht dat we het erover eens zijn dat Wim Kok een hele goeie kandidaat is om jou op te volgen, maar dat is niet iets wat nu speelt." Nou, binnen een uur was hij helemaal opgeleefd en had zich die redenering volkomen eigen gemaakt. Ik heb er nooit spijt van gehad,

bij de verkiezingen zijn we opgekrabbeld, de oppositieperiode daarna ging goed, de verkiezingen van 1986 ook, we hebben Kok weten te winnen voor de opvolging... Vanaf die ochtend hadden Joop en ik een echte vertrouwensrelatie, hij wist dat hij erop kon vertrouwen dat ik hem nooit zou laten vallen, omdat ik besefte dat hij nog steeds van grote waarde was voor de partij.'[5]

Nog diezelfde middag kwam de PvdA-fractie bijeen in aanwezigheid van de afgetreden ministers en Van den Berg. Den Uyl werd unaniem tot fractievoorzitter en kandidaat-lijsttrekker gekozen. Over wat er de avond tevoren was voorgevallen, werd met geen woord gerept. Van Kemenade: 'Ja, wat moet je? We wilden onze mening nog wel in kleine kring duidelijk maken, maar om de grote leider nou voor het front van de fractie aan het kruis te nagelen, dat vonden we veel te ver gaan. Het zou bovendien zeker zijn uitgelekt en dan had je de poppen aan het dansen gehad. Maar het belangrijkste was: ook al vonden we dat het genoeg was geweest – en het was moeilijk om dat tegen hem te zeggen –, we bleven toch allemaal kinderen van Den Uyl.'[6]

Ed van Thijn voelde achteraf sterke gêne over de poging tot 'vadermoord'. 'Het was geen verheffende avond.'[7] Hij praatte het al een paar dagen later uit met Den Uyl. Hij was teleurgesteld dat Den Uyl niet serieus streefde naar reconstructie van het kabinet en zag op tegen 'weer drie maanden sappelen' voor de verkiezingscampagne. 'Vandaar de felheid.'[8] De botsing sterkte Van Thijn in het verlangen om de Haagse politieke arena te verlaten. Hij stelde zich, evenals Van Kemenade, kandidaat voor het burgemeesterschap van Amsterdam en was dolblij met zijn benoeming. Ook Den Uyl en Van der Stoel hadden meteen na 'de lange nacht' een verzoenend gesprek. Het moet Den Uyl erg hebben geraakt dat zelfs Van der Stoel zich die nacht voor André van der Louw uitsprak, de andere aanwezigen bij dat gesprek memoreerden dat ook allemaal: 'Zelfs Van der Stoel.' Twee dagen later verzekerde 'Max' zijn jarenlange politieke metgezel: 'Jij moet niet als zondebok fungeren.'[9] Ook Van der Stoel hield het in Den Haag wel voor gezien en was blij met de benoeming tot ambassadeur bij de Verenigde Naties.

Van Den Uyls opstandige 'zonen' was Wim Meijer degene met het duidelijkste politieke motief. Hij had er kritiek op dat Den Uyl het debat over de toekomst van de verzorgingsstaat uit de weg ging. Meijer: 'Je kon begin jaren tachtig zien aankomen dat het stelsel van sociale zekerheid in de bestaande vorm niet meer houdbaar was. Wij hadden het initiatief

moeten nemen om leiding te geven aan het debat daarover in plaats van dat aan rechts over te laten.' Meijer was bovendien een vriend en bewonderaar van André van der Louw. 'Mijn stelling was: als je wilt dat André je opvolgt, moet dat nu. Dit is het moment. Ik heb het altijd zeer betreurd dat hij die wisseling toen niet heeft doorgezet. Maar ja, hij zag dat anders. Hij heeft zich toen voorzien van de steun van Max van den Berg en met vereende krachten hebben ze het weten te voorkomen.' Desondanks 'was er geen spanning tussen ons, althans geen echte spanning, we konden het ook uitpraten en eerlijk zijn tegenover elkaar. Hij wist dat ik niet op z'n plek uit was. Ik mocht hem graag en dat was wederzijds.'[10]

Voor André van der Louw liep de poging de opvolging te forceren tragisch af. Hij had het in Rotterdam zeer naar zijn zin gehad en was onder druk van zijn oude Nieuw Links-vrienden en de partijtop naar Den Haag gekomen om minister te worden in het ongelukzalige kabinet-Van Agt-II. Hij voelde zich in Den Haag en op zijn ministerie niet thuis en had al spoedig spijt. Van Kemenade: 'Hij heeft negen maanden zitten zeuren dat hij de verkeerde beslissing had genomen.'[11] Nadat de poging om Den Uyl te pressen hem tot zijn opvolger te kiezen jammerlijk was mislukt, ging Van der Louw met grote tegenzin de Tweede Kamer in. Hij was er erg ongelukkig en wilde zo vlug mogelijk weg. Een functie als commissaris van de Koningin in Drenthe ging aan hem voorbij. Wel kon hij even later voorzitter worden van de Rijnmondraad. Maar die raad werd niet lang daarna opgeheven, met instemming van Van der Louws opvolger als burgemeester van Rotterdam, zijn vriend Bram Peper. Het stemde Van der Louw bitter en met zijn loopbaan in de politiek was het voorgoed voorbij.

Terwijl andere vooraanstaande sociaal-democraten, ontmoedigd doordat zich weer een waarschijnlijk lange oppositieperiode aankondigde, op zoek waren naar andere werkzaamheden, wilde Joop den Uyl niets liever dan doorgaan. De innerlijke overtuiging dat hij partij en land door de woestijn van een vrij vruchteloze oppositie naar het beloofde tweede kabinet-Den Uyl moest zien te leiden, moet sterk zijn geweest. Het waren namelijk niet alleen de vroegere collega-ministers die op zijn aftreden hadden aangedrongen. Ook partijgenoten die evident niet door eigen eerzucht of teleurstelling werden geleid, adviseerden hem een stap terug te doen. Partijbestuurslid Felix Rottenberg bijvoorbeeld, zijn oud-staatssecretarissen Ien Dales en Hedy d'Ancona, zijn adviseur Herman Tjeenk Willink. Rottenberg: 'Hij was teleurgesteld, toen hij dat van mij hoorde,

zomer 1982, al liet hij dat niet zo erg blijken.' Rottenberg wist het dilemma waarvoor de PvdA stond mooi te verwoorden. 'Het was voor iedereen moeilijk de positie van Den Uyl ter discussie te stellen. Dat kwam niet doordat we tegen hem opkeken als regent, want hij was geen regent. Hij stond juist voor een mentaliteit die je niet zo makkelijk kon en wilde loslaten. Tegelijkertijd verminderde zijn greep op de richting waarin de politiek zich ontwikkelde. Hij was in wezen in ballingschap, speelde nog een symbolische rol, die ook aansprak, maar je voelde: dit is de toekomst niet meer.'[12]

'Ik dacht: wat heb je eraan om weer in die Kamer te gaan zitten?!'

Grinnikend memoreerde Hedy d'Ancona dat Den Uyl 'Ien en mij vroeg of hij door moest gaan. Allebei hebben we drie kwartier tegen hem aan zitten praten: "Joop, doe het niet, houd ermee op!" Hij bedankte ons voor het advies. En het eerste wat we daarna weer van hem hoorden was dat hij stralend vertelde dat hij nog een keer lijsttrekker werd.' Machtswellust was dat volgens haar niet, 'hij was totaal geen haan. Al hechten mensen natuurlijk aan macht, dat is verslavend. Het ellenlange applaus dat hij kreeg op partijcongressen! Ik heb wel eens tegen hem gezegd dat ik dat niet goed voor z'n karakter vond. Daar moest hij dan om lachen, maar hij genoot wel van dat applaus. Of dat hij op straat werd aangesproken: "Jopie!", dat vond hij ook leuk.'[13]

Behalve het verlangen om nog één keer minister-president van Nederland te zijn, een zeker gevoel van onmisbaarheid ('Als ik nu wegga, splijt de partij',[14] vertrouwde hij Tjeenk Willink toe) en een grote liefde voor het politieke handwerk, speelden nog twee elementen een rol bij Den Uyls aanblijven. Ten eerste de o zo menselijke angst voor de leegte die leek op te doemen na een leven van keihard werken voor de publieke zaak. Achterover leunen in de comfortabele positie van gewezen staatsman was een rol die hem totaal niet trok. 'Je hebt van die clubs van oudpremiers die één à twee keer per jaar bijeenkomen (...), daar zit Schmidt bij, Kissinger, Trudeau. (...) Ik laat me daar niet bij indelen', betoogde hij tegenover *Vrij Nederland*. 'Ik houd niet van die sfeer van mensen die macht gehad hebben (...), ik word ook niet gelokt door het vooruitzicht langs de zijlijn commentaar te leveren. Je kunt in commissie zus of zo, maar waarom zou je dan niet liever zelf actief blijven?'[15]

Als laatste factor was er de vaste wil om het roer pas uit handen te geven als hij zijn partij in vertrouwde handen kon achterlaten. Tjeenk Willink probeerde een paar keer om Den Uyl dat uit het hoofd te praten.

'Het enige wat je kunt doen', verzekerde hij zijn politieke mentor, 'is zelf het moment kiezen dat je wilt vertrekken. Een kunstenaar heeft geen opvolger. Je kunt niet bepalen wie je opvolger wordt.'[16] Maar daar bleek Tjeenk Willink zich in te vergissen.

Den Uyl wist door wie hij, als het moment eenmaal daar zou zijn, wilde worden opgevolgd. Door Wim Kok. Ed van Thijn: 'Ik wist al lang dat Kok de beoogde opvolger was. Eind jaren zeventig al. Dat stond voor Den Uyl absoluut vast. Dat heeft hij ook een keer tegen me gezegd tijdens een van de vele autoritten. Ik mag dan ook bekendstaan als een van Den Uyls kroonprinsen, maar zelf heb ik dat nooit gedacht. Ik heb mezelf altijd als typisch de tweede man beschouwd. Die soberheid en degelijkheid van Kok, die spraken Den Uyl erg aan.'[17] De econoom Victor Halberstadt, vaste gast op brainstormavonden op Weldam, meende zich eveneens te herinneren dat Kok al in de jaren zeventig bij Den Uyl als potentiële opvolger in beeld was. En last but not least verklaarde dochter Saskia: 'Mijn vader heeft altijd Wim Kok als z'n opvolger gezien.'[18]

Kok en Den Uyl waren geen intimi, hun onderlinge verhouding was zakelijk, maar werd wel gekenmerkt door waardering en begrip. Ze hadden elkaar begin jaren zeventig leren kennen, hadden ten tijde van het kabinet-Den Uyl veel met elkaar overlegd, ook informeel, en het contact was na die tijd altijd stabiel gebleven. Dat Kok de aanvallen uit vakbondshoek op de door het kabinet-Van Agt/Den Uyl beoogde versobering van de Ziektewet niet wist te temperen, ervoer Den Uyl als spijtig, maar hij had ook oog voor de lastige positie waarin de FNV-voorzitter verkeerde en nam hem de kritiek niet kwalijk.

Aangezien Den Uyl een duidelijke voorkeur had voor Kok als opvolger en die keus kon rekenen op instemming bij het partijbestuur en bij kader en achterban van de PvdA, is de vraag op zijn plaats waarom er dan zulke ingewikkelde manoeuvres zijn uitgevoerd rond Den Uyl en zijn 'kroonprinsen'.

Daar zijn een paar redenen voor aan te geven. Om te beginnen lag Kok in 1982, zoals gezegd, niet goed bij de PvdA-oud-ministers en tal van Kamerleden vanwege de botsing over de Ziektewet. Dat werd er niet beter op toen de FNV-voorzitter in de herfst van dat jaar meewerkte aan een sociaal akkoord met werkgevers en kabinet waardoor het draagvlak onder het pas aangetreden kabinet-Lubbers werd versterkt. Kok zei daarover later: 'Dat Akkoord van Wassenaar was hard nodig, gezien de deplorabele staat van de economie en de werkgelegenheid. Ik erken wel dat het

er beter nog een paar jaar eerder had kunnen komen.'[19] Het akkoord maakte het voor de PvdA echter lastiger om oppositie te voeren, hetgeen door sommigen daar als 'verraad' werd beschouwd.

Vanuit dezelfde kring van PvdA-politici die weinig voor Kok als opvolger voelden, werd druk op Den Uyl uitgeoefend om aan te kondigen dat hij binnen afzienbare tijd zou vertrekken en zijn voorkeur uit te spreken voor een nieuwe aanvoerder. Kok had begrijpelijkerwijs geen behoefte om onderwerp te worden van een strijd om zijn persoon en stelde zich dus uitermate terughoudend op, waarbij hij zich kon beroepen op zijn toezegging tot 1985 bij de FNV te blijven. In deze context kwam Den Uyl tot het uitvoeren van allerlei ingewikkelde (schijn)bewegingen, die nog ondoorzichtiger werden door periodiek optredende echte aarzeling en door Den Uyls neiging zich niet in de kaart te laten kijken en zich dus – in de woorden van Kok – nogal 'omfloerst'[20] uit te drukken.

Max van den Berg die zeer vóór Kok was, 'een keurige middle-of-the-road sociaal-democraat', bevestigde dat Den Uyl niet erg duidelijk was. 'Joop zond in de richting van Kok drie vage signalen uit: één: "We hebben je nodig"; twee: "Ik ben aan de leiding, maar dat wil niet zeggen dat het zo blijft"; drie: "Er zijn natuurlijk ook nog anderen en die hebben ook zo hun voors en tegens." Bij zo'n gesprek zat ik me dus aldoor af te vragen: hoe krijgen we voor elkaar dat Kok begrijpt dat we hem willen? Daarom ben ik ook nog een paar keer alleen bij Kok langs geweest. Overigens had ik nooit zo krachtig aan Kok durven vast te houden als ik heb gedaan, als ik niet had geweten dat dat ook de wens van Den Uyl was. Dat had hij me tijdens die gesprekken in het Apollohotel wel verteld.'[21]

Wim Kok was ervan op de hoogte dat Van den Berg hem als nieuwe partijleider wilde. 'Die was heel stellig, ja. Maar ik dacht: Max kan dat wel zeggen, maar a) vindt Joop dat ook en b) is het de mening van de hele partij? Ik kan me een lang gesprek herinneren met Joop en een paar anderen bij ons thuis. Mijn vrouw, Rita, had er een poosje bijgezeten en was naar bed gegaan. Tegen half twee kwam ik ook naar bed. Ik zei tegen Rita: "We hebben de hele avond interessant gepraat, maar ik zou toch wel es willen weten wat ze precies willen." Waarop Rita zei: "Ik weet het heel goed, ze willen jou!" Dus het zegt ook wel iets over mij dat ik die geheimtaal blijkbaar niet kon duiden.'[22]

Met Kok voorlopig niet beschikbaar en Den Uyl onder druk om iets over zijn opvolging aan te geven, ontspon zich een politieke soap waarin Den Uyls loyale steunpilaar Jos van Kemenade nolens volens de hoofdrol

kreeg. In de zomer van 1982 probeerden partijbestuur, fractie en Den Uyl Van Kemenade te bewegen om als nummer twee op de lijst te gaan staan, achter Den Uyl. Hij zou dan, als Den Uyl tussentijds aftrad, fractievoorzitter worden en, zo lag in de lijn der verwachting, de volgende lijsttrekker. Dé kroonprins kortom, of, ook dat was denkbaar, een tussenpaus, in afwachting van Kok. Van Kemenade bedankte voor de eer. Hij had geen zin 'gebruikt te worden om Van der Louw tegen te houden', die in de zomer van 1982 nog niet definitief als kroonprins was afgeschreven, en hij wilde niet betrokken raken bij een strijd om de opvolging. Ook al 'omdat ik mezelf geen lijsttrekker vind. Ik ben een bestuurder, geen politicus, ik begeester geen massa's, en dat was zeker in die tijd een must.'[23]

Zo eindigde de eerste aflevering van de soap. Jos van Kemenade werd informateur (de PvdA was immers de grootste partij geworden), maar die informatie mislukte, waarna Van Kemenade zijn hoop vestigde op het burgemeesterschap van Amsterdam. Maar op die post kwam, in mei 1983, Ed van Thijn. In de zomer van dat jaar begon de tweede aflevering. Met een dringend appèl van Den Uyl op Van Kemenade om toe te zeggen dat hij hem zou opvolgen omdat hij, Den Uyl, nu echt binnenkort weg wilde. Van Kemenade sputterde tegen, hij twijfelde nog steeds of hij wel wilde en kon, maar beloofde ten slotte om erover na te denken. Na lange gesprekken met zijn vrouw Anny ging 'op 1 augustus, (...) op de camping van Pontresina bij St. Moritz (...)', de kogel door de kerk: Van Kemenade was bereid, als Den Uyl aftrad en Kok niet kon of wilde opvolgen. Hij wilde dan wel een belofte van steun voor zijn toekomstig lijsttrekkerschap van het partijbestuur en Max van den Berg, want alleen zo zou er een eind komen aan het 'kroonprinsengedoe'.[24]

Eind augustus 1983 bleek echter dat Van den Berg niet bereid was tot zo'n toezegging en de beslissing aan het PvdA-congres wilde overlaten. Schokkender vond Van Kemenade het dat Den Uyl hem tijdens een gesprek in Buitenveldert in aanwezigheid van Van den Berg vertelde, dat hij voorlopig niet zou aftreden, dat Kok op termijn waarschijnlijk ook beschikbaar was, en dat het beste was de besluitvorming aan het congres over te laten. Van Kemenade was 'nogal verbijsterd'[25] en trok zich terug, vast van plan om nooit meer kroonprins te zijn. Ook het opwerpen door Den Uyl van de gedachte dat Van Kemenade en Kok samen als nummer twee en drie zouden optreden – de zogeheten ticket – bracht hierin geen verandering. Dan zou, vermoedde Van Kemenade, de strijd tussen de vleugels in de partij alsnog doorgaan. Bovendien was hij gekwetst: waar-

om had hij op aandringen van Den Uyl een hele zomer moeten nadenken over de opvolging, om nu uit Den Uyls mond te horen dat het allemaal toch niet zo urgent was? Hij wilde het liefst uit de Tweede Kamer om een wetenschappelijke functie te aanvaarden.

Aflevering drie van de opvolgingssoap begon op 12 december in een motel in Akersloot waar de eventueel gaande en heel misschien komende man op verzoek van de eerste met elkaar spraken. 'Daar deed Joop een dramatisch beroep op mij. Ik moest het absoluut doen, vond hij. Hij zou om persoonlijke redenen in 1984 aftreden als fractievoorzitter, wilde dat na het kerstreces bekendmaken en dan moest toch duidelijk zijn wie hem zou opvolgen.'[26] Dit gesprek volgde negen dagen na een onderhoud tussen Den Uyl en Kok over de opvolging, waar laatstgenoemde in het midden had gelaten of hij in de nabije toekomst beschikbaar zou zijn.[27] Van Kemenade liet zich niet meteen vermurwen, hij hield vast aan zijn verlangen naar een commitment van het partijbestuur, maar hij begon wel weer over het lijsttrekkerschap na te denken.

Het zou allemaal wat minder potsierlijk zijn geweest als althans een van de twee klare wijn had geschonken, maar dat deden ze allebei niet. Den Uyl zag Van Kemenade als een goede reservekroonprins, die hij achter de hand wilde hebben ingeval Kok toch niet zou komen en hijzelf onder druk van de fractietop en het thuisfront (daarover direct meer) zou opstappen. Al naargelang de sterkte van die druk en de (on)duidelijkheid van Kok werd Den Uyls beroep op Van Kemenade meer of minder heftig. Op zijn beurt werd Van Kemenade heen en weer geslingerd tussen enerzijds plichtsgevoel en ambitie en aan de andere kant onzekerheid en angst om als 'tussenpaus' tussen de wielen te raken. 'Overtuig me alsjeblieft dat ik het echt moet doen', was impliciet zijn dringende verzoek. Daartoe was Max van den Berg, die consequent vasthield aan zijn voorkeur voor Kok – ook al omdat die onder het partijkader meer goodwill had – helemaal niet bereid en Joop den Uyl maar half.

Intussen bleef Den Uyl de eerste maanden van 1984 bij Van Kemenade aandringen en blies Van den Berg, onder druk van Den Uyl en van vicefractievoorzitter Wim Meijer, fervent voorstander van Van Kemenade, de ticket-gedachte nieuw leven in. Gedurende drie vergaderingen met Van Kemenade en het dagelijks bestuur van de PvdA, de laatste op 5 mei 1984, bleek Van Kemenade te mogen rekenen op steun als aankomend fractievoorzitter en lijsttrekker, mits hij bereid was openlijk te verklaren dat hij graag zag dat Wim Kok ook een prominente rol in de PvdA zou gaan spe-

len. Maar dat wilde Van Kemenade niet, uit vrees dat er dan alsnog een strijd tussen hem en Kok kon ontstaan. De impasse werd niet doorbroken en Van Kemenade trok zich definitief terug om kort daarop voorzitter van het college van bestuur van de Universiteit van Amsterdam te worden. Van Kemenade voelde zich door Den Uyl niet goed behandeld en eind 1984, begin 1985 had hij daarover nog een geprikkelde correspondentie met hem.[28] Daarna spraken ze elkaar bijna niet meer, al was Van Kemenade uiteraard bij de erepromotie van Den Uyl en bezocht hij hem toen hij ziek was geworden. 'Ik heb hem toen geloof ik nog gevraagd of hij het een goed idee vond als ik burgemeester van Eindhoven zou worden, want dat speelde toen. Kan je nagaan hoe ik toch tegen die man ben blijven opkijken.'[29] Zelf kreeg Van Kemenade in de herfst van 1985, vlak na een afscheidsfeestje van de PvdA-fractie waardoor het kroonprinsentrauma weer bij hem boven kwam, hartklachten. Hij doorstond met goed gevolg een zware operatie.

Met het afhaken van Jos van Kemenade was het dieptepunt in de opvolgingsstrijd gepasseerd. Nog één nieuwe kroonprins betrad het toneel, Marcel van Dam. Evenals Kok en in iets mindere mate Van Thijn was hij gezien bij het partijkader en hij gold als intelligent en een uitstekende spreker. Maar mensen die hem persoonlijk kenden, zoals zijn fractiegenoten, vonden Van Dam te ambititeus en niet bindend genoeg. 'Marcel had in de fractie absoluut geen aanhang', aldus Relus ter Beek. 'Dat is nog eens pijnlijk bevestigd toen hij zich in die tijd kandidaat stelde voor het fractiebureau – het bestuur van de fractie – en maar zeven of acht stemmen kreeg. Dus die viel ook af.'[30] Ook Van Dam verliet daarna de Kamer; hij werd VARA-voorzitter.

Op vakantie in Frankrijk was Wim Kok, eind augustus 1984, ernstig ziek geworden. Hij kreeg hersenvliesontsteking. Na zijn herstel zei de neuroloog tegen hem dat hij 25 procent kans had gehad op overlijden en eveneens 25 procent kans op uitval van belangrijke (lichaams)functies. Kok: 'Vreselijk. Dat doet iets met je. Maar dankzij volledige rust ben ik in januari 1985 helemaal genezen verklaard en kon ik langzaam weer aan het werk. Spoedig daarna heb ik de beslissing genomen om bij de FNV te stoppen. Ik voelde me heen en weer geslingerd tussen aan de ene kant de wens om het wat kalmer aan te gaan doen en aan de andere kant de wil om gewoon door te vliegen en mijn vleugels zelfs nog wat verder uit te slaan.'[31] Na flink wat aarzelen – er lag een verzoek van de PvdA in Groningen om daar burgemeester te worden – koos Kok voor de vlucht naar vo-

ren. Hij liet zich door Van den Berg en Den Uyl eindelijk definitief overhalen om kandidaat te staan bij de Kamerverkiezingen in 1986. Daarmee was de gewenste opvolger in huis gehaald en moest Den Uyl serieus over een afscheid gaan nadenken.

Het beeld van de PvdA en van Den Uyl zelf werd in deze periode in belangrijke mate bepaald door de verwikkelingen rondom zijn eventuele opvolging. Dat betekende echter niet dat hij niet aan andere bezigheden toekwam. Zo maakte hij in zijn aantekeningen melding van een interessante discussie die hij had gehad met de aan de Wiardi Beckman Stichting verbonden socioloog Paul Kalma over diens kritiek op het 'geloof in staatsalmacht' bij de sociaal-democraten. Verkorting van de arbeidstijd – een verlangen van de PvdA, bedoeld voor het bestrijden van de werkloosheid en het bevorderen van vrouwenemancipatie – kon volgens Kalma beter worden gerealiseerd door onderhandelingen tussen werkgevers en werknemers dan door wetgeving. 'De staat moet niet het monopolie krijgen bij de maatschappijvernieuwing', noteerde Den Uyl, 'arbeidsplaatsenovereenkomsten zijn een alternatief.'[32]

Meer tijd begon Den Uyl ook te besteden aan zijn internationale verantwoordelijkheden als vicevoorzitter van de Socialistische Internationale en voorzitter van de Federatie van Europese Socialisten (FES). Met zijn Duitse geestverwant Egon Bahr, de Amerikaan Cy Vance en de Rus Georgi Arbatov sprak hij over de dreigende nieuwe kernwapenwedloop. Die laatste vertelde hem over het 'new political thinking' van de pas aangetreden Sovjetleider, Gorbatsjov.[33] Graag en geregeld ging Den Uyl ook op reis, dikwijls met een parlementaire delegatie. Bij zulke gelegenheden was hij volgens Relus ter Beek die er als buitenlandwoordvoerder vaak bij was, meestal zeer ontspannen en ook wel in voor een geintje. Ter Beek: 'Een keer in Roemenië, dat was trouwens eerder, begin jaren zeventig, waren we nogal in een jolige bui, we hadden een slokje op. Het stikte in Boekarest toen van de zwartwisselaars, die om de paar meter sissend op je af kwamen: "You want to change money?" Enfin, wij zien een groepje kennelijke toeristen, Den Uyl stapt erop af: "You want to change money?" Waarop iemand uit dat groepje zegt: "Ach, meneer Den Uyl!"' Halverwege de jaren tachtig was Ter Beek voorzitter van de groep 'Parliamentarians for global action', die zich inzette voor een moratorium op atoomproeven. 'Den Uyl heeft nog een keer voor hen opgetreden in New York.'[34] Daar verbleef hij in de herfst van 1986, vlak nadat hij het fractievoorzitterschap dan toch echt aan Wim Kok had overgedragen een aan-

tal maanden samen met Liesbeth. De oude vriendschap met Max van der Stoel, die daar ambassadeur bij de VN was, bloeide weer helemaal op. Op initiatief van de socioloog Dick Pels gaf Den Uyl in oktober 1986 een lezing op de befaamde universiteit van Harvard, over het thema 'A socialist approach to European unity'.[35] Die drie maanden in de VS waren een van de laatste hoogtepunten.

Met de vanouds door zowel hechte verbondenheid als heftige twistgesprekken gekenmerkte relatie van Joop en Liesbeth was het begin jaren tachtig niet florissant gesteld. De kinderen waren volwassen en de deur uit, alleen Ariane woonde nog thuis, met haar vriend – later echtgenoot – Evert.

Liesbeth herkende haar eigen dromen en frustraties in de ideeën van de feministische beweging. Het feminisme sterkte haar in het gevoel dat het de allerhoogste tijd werd dat zij haar talenten kon gaan ontplooien. Ze was actief bij de Rooie Vrouwen en voor de Dwaze Moeders in Argentinië, die actie voerden voor de terugkeer van hun door toedoen van de junta verdwenen kinderen. Maar ze wilde meer, veel meer. Ze wilde schrijven, schrijfster worden, en was ervan overtuigd dat ze dat zonder Joop allang geweest zou zijn. Verwijten had ze hem bij tijd en wijle altijd al gemaakt. Maar geleidelijk aan kreeg haar onbehagen over het feit dat hij zich maatschappelijk veel méér had kunnen waarmaken dan zijzelf iets bitters. Ze kon ook niet meer tegen zijn snurken 's nachts en vroeg zich af of het haar beter zou vergaan als ze van hem zou scheiden. Dochter Barbara wilde in die tijd eens van haar weten of ze nog van hem hield. Dat wist ze niet, gaf ze als antwoord. Kenmerkend was weer wel dat Liesbeth dat gesprek prompt aan Joop doorvertelde, waarop hij tegen zijn dochter zei: 'Je hebt een goed gesprek gehad met mamma, hè?'[36]

'Liesbeth', aldus haar vriendin Ageeth Scherphuis, 'had geen goed beeld van zichzelf. Ze was blind voor de mogelijkheid dat er misschien geen groot schrijfster in haar school. Ze wilde tijd om iets te doen wat ze helemaal niet zo goed kon, namelijk schrijven. Ze wilde daar afspraken over maken met Joop en klaagde tegelijkertijd dat er met hem niets viel af te spreken.'[37] Gesprekken in familiekring leverden op dat hij beloofde per week minstens twintig uur thuis te zullen zijn. Ze zouden ook meer samen gaan doen, dingen waarvan ze allebei hielden, zoals samen naar toneel en concerten of spelletjes als kaarten en scrabble. De belofte om meer thuis te zijn en tijd vrij te maken voor zijn privéleven, leidde ertoe dat hij zich eind 1983 vast voornam snel terug te treden ten gunste van

Van Kemenade, een voornemen dat weer minder urgent werd naarmate de toestand thuis zich wat stabiliseerde. Liesbeth ging korte verhalen schrijven, haar eerste bundel, *Ik ben wel gek, maar niet goed*,[38] kwam in 1987 uit, Joop was er trots op. Het 'team-Den Uyl' bleef in stand ondanks al het getouwtrek.

Op hun omgeving maakten Joops pogingen het Liesbeth meer naar de zin te maken een wat geforceerde indruk. Als ze meeging op reis was Joop volgens Relus ter Beek 'niet te pruimen. Hij ging schichtig gedrag vertonen, vroeg met een bijna smekende blik om haar goedkeuring.'[39] Ook Hedy d'Ancona vond het een 'typische verhouding. Die lijsten met afspraken wat hij allemaal met haar zou doen, waar hij zich dan nooit aan hield. Hij was, denk ik, een beetje bang voor haar.'[40] Felix Rottenberg werd in 1985 uitgenodigd voor een serie gesprekken bij Den Uyl thuis, waarbij oude bekenden als Theo Quené en Hedy d'Ancona aanwezig waren. Ook hem viel de actieve rol van Liesbeth op. 'Hij gaf haar steeds het woord, je zag dat hij naarstig bezig was Liesbeth erbij te houden.'[41]

'Ze hadden afgesproken meer tijd voor elkaar te maken,' aldus zoon Rogier. 'Als ik eerlijk ben, kwam dat af en toe wat gekunsteld over. Je moet dan natuurlijk ook weer de dingen ontdekken die je met elkaar deelt. Zoals bridgen, dat heb ik toen ook wel met hen gedaan. Dat was geestig, als ze dan over elkaar heen gingen bieden, dan had zij weer de pest in of andersom. Het was even zoeken naar een nieuw evenwicht.'[42] 'Was 't een goed huwelijk?' Zoon Martijn vond het lastig die vraag met ja of nee te beantwoorden. 'Als je het huwelijk primair ziet als een partnerschap om samen doelen te bereiken, was het goed en productief. Ze hebben samen een stel kinderen grootgebracht die hun weg in het leven hebben gevonden. M'n moeder was een belangrijke adviseur van m'n vader, had een helder oordeel over personen, al was ze soms – bij Van Agt en Aantjes – naar mijn idee wat te absoluut. Maar als je het huwelijk ziet als een romantisch ideaal, als permanente vervulling van sociale behoeftes, dan was het, denk ik, moeizaam, matigjes en vaak conflictueus. Het is erg jammer dat ze ziek zijn geworden en jong overleden, want ze deden nog altijd veel met elkaar en ik kan me best voorstellen dat er een prettiger omgang uit was voortgekomen.'[43]

Joop en Liesbeth waren vanaf zijn vijfenzestigste samen met Saskia en haar Theo op zoek geweest naar een tweede huis in Frankrijk. De familie kwam voor die tijd al wel bijeen voor de wintersport in een huisje aan de Frans/Zwitserse grens. Maar ze zochten, vertelde Saskia, iets 'wat alle sei-

zoenen kon worden gebruikt, voor de wintersport, maar ook met water in de buurt voor in de zomer. We zijn een paar jaar aan het zoeken geweest, dan gingen we met z'n vieren kijken. De ene keer keurden Theo en ik het af, de andere keer deden zij dat. Uiteindelijk werd het een huis aan de voet van de Chartreuse. In juni 1987 was de overdracht, wij zijn er meteen met m'n vader naar toe gegaan. M'n moeder was haar boek aan het schrijven, dus die kwam wat later.'[44]

Saskia had van jongs af aan veel in huis gedaan en dat was ook zo gebleven. Als haar moeder ziek was, zorgde ze voor Ariane toen die nog klein was. Vanaf het moment dat haar vader ziek was geworden, deed ze de boekhouding. Haar relatie met haar vader werd met de jaren hechter. 'Ik herinner me hele intense gesprekken. Over de zelfmoord van iemand die ik goed kende. Ik weet nog hoe verbaasd hij was dat je daar boos over kon zijn, niet alleen treurig. Over de oorlog hebben we gepraat, die is altijd heel belangrijk gebleven in wat hem dreef. In de jaren tachtig heeft zijn jeugdliefde Elly Hartzema een eind aan haar leven gemaakt, dat hakte er ook bij hem in, daar hadden we 't over. Die gesprekken waren belangrijk voor me, omdat het ons heel dicht bij elkaar bracht.'[45]

Ook oude vrienden vergat Den Uyl niet. Het kon makkelijk gebeuren dat hij ze geruime tijd niet sprak. Jaren zelfs. Ineens was hij er dan weer. Zoals op de verjaardag van Martha Cohen, in juni 1986. Cohen, die ondergedoken was geweest op de Plantage Muidergracht, gaf een verjaardagsfeestje in Amstelveen. 'M'n moeder vond het heerlijk dat Joop en Liesbeth waren gekomen', wist haar dochter, Rifka Diatlowicki. 'Dat was echt een uitzondering, dat ze met z'n tweeën kwamen. Ik heb nog met Joop zitten kletsen op een kruk aan de bar, ik keek naar z'n gezicht, hij had iets sombers. Hun aanwezigheid was somber, teer, alsof er een donkere wolk boven dreef.'[46] Martha's broer Harry Cohen, die bij de voorloper van de EU in Brussel had gewerkt, was er, Milo Anstadt, 'tante' Marietje Gruenberg en ook Milo's ex-vrouw Lidy met haar man Arnold Dallinga. Lidy had Joop den Uyl in 1962 voor het laatst gezien bij de reünie bij acteur Rob de Vries. Terwijl hij met Harry Cohen stond te praten, liep ze op hem af. 'Dag Joop', zei ze, 'je zult me wel niet meer kennen, ik jou wel, want ik heb je op de televisie kunnen volgen.' Ze stelde zich voor: 'Ik ben Lidy.' Volgens Lidy Dallinga 'verbleekte hij, alsof hij door de bliksem was getroffen. Hij stapte van dat podium af, begon verstoord rond te ijsberen en ging naast een of andere tafel met slaatjes staan'. Hij was, zo valt hieruit op te maken, niet blij om deze jeugdliefde terug te zien. Zij dacht dat hij

misschien zo reageerde omdat zij voor iets uit het verleden stond 'dat hij niet helemaal waar wilde hebben. Omdat het een bepaalde levenshouding vertegenwoordigde die hij afkeurde.'[47] In elk geval wist hij dat Liesbeth dat deed. De omgang met zijn oude vriend Victor Halberstadt moest Den Uyl, nadat Halberstadt was gescheiden, min of meer clandestien voortzetten. Aan de enige malen hertrouwde Ed van Thijn had Liesbeth evenmin haar hart verpand.

In juli 1986 was het zover. Het lang verbeide en gevreesde moment brak aan dat Joop den Uyl de leiding van de PvdA-fractie overdroeg aan Wim Kok. 'Hij vond het moeilijk, natuurlijk vond hij 't moeilijk', aldus Max van den Berg. 'Maar we hadden al voor de verkiezingen, openlijk, op het congres, vastgelegd dat Joop ten gunste van Kok zou terugtreden als Lubbers met de VVD zou doorregeren.' Zelf kondigde Van den Berg ook zijn aftreden als voorzitter aan. 'De donderdag na de verkiezingen heb ik me bij beide veldheren afgemeld. En in september ben ik vertrokken.'[48]

Wim Meijer had het idee dat Den Uyl nog wel fractieleider had willen blijven. 'Ik heb meegemaakt dat we kort na de verkiezingen met een kleine groep uit de fractieleiding bijeen waren. Joop was fractievoorzitter, Wim Kok moest het overnemen. Daar heeft Joop toen geopperd of het wel verstandig was om het op dat moment over te dragen. Of het voor Wim niet beter was om eerst nog een jaartje mee te lopen. Wim was in grote opwinding, die dacht: ben ik daarvoor overgekomen, om die boodschap aan te horen?'[49] Dat laatste herinnerde Wim Kok zich niet zo scherp. Hem stond veeleer bij dat hij zelf ietwat gemengde gevoelens had over het meteen op zich nemen van alle verantwoordelijkheid, al dacht hij wel dat het verstandig was. Kok: 'De verkiezingen zijn in mei geweest, de installatie van de nieuwe Tweede Kamer op 3 juni en vanaf dat moment heeft het nog zes weken geduurd. Ik dacht omdat Den Uyl de formule hanteerde dat de overdracht moest plaatsvinden zodra er voldoende zekerheid bestond dat er inderdaad een nieuw CDA/VVD-kabinet kwam. Ja, toen is Joop dus verdwenen naar de achterbanken. Wel met een *standing invitation* om als hij wilde vergaderingen van het fractiebureau bij te wonen. Daar heeft hij ook zeer gretig gebruik van gemaakt. Het lijkt me moeilijk om na al die jaren plotseling tegen de rug van een nieuwe, onervaren fractievoorzitter aan te moeten kijken. Maar hij was ruimhartig genoeg om de nieuwe man z'n verantwoordelijkheid te laten nemen, met behoud van z'n eigen gevoelens die af en toe wel hoorbaar en merk-

baar waren. Natuurlijk kon je aan de manier waarop hij liep, bromde of aan z'n sigaar liep te trekken zien hoe z'n gemoedstoestand was. Toch nam hij die afstand, liet hij mij de ruimte. Ik vond dat hem dat sierde.'[50]

Den Uyl kreeg een eigen werkvertrek op de eerste verdieping van het Kamergebouw en twee medewerkers. Dat was volgens Dick Benschop, die in de zomer van 1986 werd aangenomen als een van die medewerkers, 'netjes geregeld, onPvdA-achtig netjes'.

Met in zijn achterhoofd het idee dat hij binnenkort misschien aan zijn memoires zou toekomen zocht Den Uyl een medewerker die geschiedenis had gestudeerd. Zo kwam hij via zijn secretaris Arend Hilhorst in contact met Benschop die aan de VU was afgestudeerd en een jaar leraar geschiedenis in Den Helder was geweest. Hij had daar ontslag genomen omdat hij het benauwd kreeg van het idee zijn verdere leven in het onderwijs te moeten slijten en was begonnen aan een dissertatie over de verhouding tussen PvdA en SPD in de jaren zestig. Met zijn cv op zak ging hij op een zaterdagochtend op bezoek in Buitenveldert. Dick Benschop: 'Ik ben geloof ik zes minuten aan het woord geweest, de rest van de tijd sprak Den Uyl over hoe andere oud-minister-presidenten hun tijd hadden ingevuld, over Helmut Schmidt die hoofdredacteur van *Die Zeit* was geworden, over de vraag of het voor hem een goed idee zou zijn om zich weer aan *Vrij Nederland* te verbinden en dat hij ook internationaal nog het een en ander wilde ondernemen. Ik heb de hele tijd vriendelijk zitten knikken en na een uur zei hij dat het goed was en was ik aangenomen.' Benschop werd ingehuurd voor de inhoudelijke assistentie, 'maar ik fungeerde ook als z'n chauffeur'.[51] Evenals eerdere medewerkers en politieke intimi ervoer Benschop de samenwerking met Den Uyl als iets bijzonders. 'Ik voelde me zeer bij hem op m'n gemak en ik vond het allemaal ontzettend interessant.' Via Den Uyl leerde de jonge Benschop Herman Tjeenk Willink kennen, Felix Rottenberg, Wim Kok, Hans van Mierlo. En hij kwam nog eens ergens. 'In 1987 waren er Statenverkiezingen en zijn we op pad geweest voor spreekbeurten in allerlei afdelingen. Dat was fascinerend. Als hij ergens voor een spreekbeurt kwam, was hij daar tien of twintig of dertig jaar eerder ook al geweest. Hij wist alles van zo'n dorp: of het links stemde in meerderheid of juist niet, of het katholiek was of hervormd, wat voor bedrijvigheid er was, alles wist hij. We gingen ook vaak samen naar Brussel waar hij moest zijn voor de Federatie van Europese Sociaal-democraten, we waren veel onderweg. En altijd praten in die auto. Hij wist ook precies wat er op zo'n dag in Den Haag was gebeurd,

kende altijd de laatste roddels. Hij was erg in mensen geïnteresseerd, het was een soort hobby van hem om te proberen talenten te ontdekken. Het moet een vreemde tijd voor hem geweest zijn, want de verantwoordelijkheid die bij die stijl hoorde, die had hij niet meer.'

Den Uyl had het niet met zoveel woorden over zijn memoires, maar hij maakte wel aanstalten om met Benschop samen zijn archief te gaan ordenen, 'beginnend met z'n kasten in Den Haag, alles op volgorde leggen. Ik geloof dat we ook bij hem thuis in Buitenveldert nog begonnen zijn, maar verder dan die eerste bewegingen zijn we nooit gekomen.'[52]

'Of hij depressief is geweest, toen hij was teruggetreden, weet ik niet', zei Felix Rottenberg, die zich had voorgenomen Den Uyl 'wat tips te geven' voor zijn leven na de politiek. 'Het moet wel kaal geweest zijn, al had hij nog zijn internationale bezigheden. Ik heb hem aangeraden om net als in zijn eerste tijd bij de Wiardi Beckman Stichting wat mensen om zich heen te verzamelen die onder zijn auspiciën deelstudies zouden kunnen doen om te komen tot een soort wetenschappelijke agenda voor de PvdA. Hij zag er wel wat in, maar het is er niet van gekomen. In de herfst van 1986 heb ik voor het laatst een lang gesprek met hem gehad op z'n kamer op Weldam. Hij wilde altijd weten waar je mee bezig was. De Balie waar ik toen zat deed hem sterk denken aan z'n eerste jaren bij *Vrij Nederland*, vlak na de oorlog. Ze hadden in dat grachtenpand ook een zaal waar ze discussiebijeenkomsten hielden. Hij zag daar parallellen. Mij vond hij een enorme bohémien, daar had hij wel een zwak voor, dat soort figuren liepen daar indertijd ook rond.'[53]

'Ik heb hem niet depressief meegemaakt', verklaarde zoon Rogier. 'Het zat in zijn persoonlijkheid dat hij zichzelf dat eenvoudig niet toestond. Hij bleef op zijn manier op zoek naar het nieuwe, nieuwe positieve krachten, nieuwe dingen om te doen.'[54] Maar als hij die al op het spoor was, was er geen tijd meer voor.

De eerste signalen dat er iets niet in orde was met Den Uyls gezondheid kwamen in het voorjaar en de zomer van 1987. Rogier: 'Ik kan me twee momenten herinneren. Hij had tijdens een debat iets gezegd dat niet klopte en zei tegen mij dat hij het zo verschrikkelijk vond dat z'n geheugen hem in de steek had gelaten. En het andere was dat hij een keer zei: "Tegenwoordig heb ik m'n slaap nodig." Hij wordt toch een dagje ouder, dacht ik toen.'[55]

'Achteraf gezien waren er vanaf mei/juni 1987 een paar verschijnselen waaraan je de ziekte had kunnen herkennen', memoreerde Dick Ben-

schop. 'In mei was hij op Cyprus, daar moest hij een speech houden. Maar op een of andere manier kwam hij daar niet toe, had er geen zin in. Toen hebben we de rollen omgedraaid, ik heb wat opgeschreven en hij leverde commentaar op mijn tekst. Ik weet nog dat hij zei dat dat eigenlijk ook heel goed werkte. In juni heeft hij voor het laatst in de Kamer gesproken tijdens een debat over de Europese top. We hadden het voorbereid, maar ik vond hem moeilijk te volgen, hij was niet in vorm. Ik dacht: wat is dat nou? Maakte me zorgen.'[56]

Kort daarna vertrok hij op vakantie naar het nieuwe huis in Frankrijk. Hij bracht er een aantal zonovergoten weken door met zijn kinderen en kleinkinderen die hem die zomer bijna allemaal kwamen opzoeken. Liesbeth kwam ook zodra ze klaar was met *Ik ben wel gek, maar niet goed*. Hoewel hij het best naar zijn zin had, kreeg Saskia toch het idee dat hij niet honderd procent in orde was. 'Hij klaagde over hoofdpijn.'[57] Op de heenweg had hij met de auto een kleine aanrijding gehad. Achteraf dachten zijn kinderen dat dat misschien al door de ziekte kwam.

In oktober vertrok hij naar Senegal voor een bijeenkomst van de Socialistische Internationale. Hij had de PvdA gevraagd of het goed was dat Dick Benschop hem vergezelde. Ze zouden een week gaan, want dan waren de tickets het voordeligst. Ze vlogen via Brussel en Guinee naar Dakar. Op vrijdagochtend om twaalf uur was er een persconferentie. Als vicevoorzitter van de Internationale zat Den Uyl achter de tafel met onder anderen Willy Brandt, de voorzitter, de president van Senegal, Abu Djouf, de Franse socialist Lionel Jospin en de Noorse Gro Brundlandt. Tijdens die persconferentie werd hij niet goed en moest verschrikkelijk overgeven. Hij werd overgebracht naar het ziekenhuis van Dakar en onderzocht door Franse artsen die niet veel konden ontdekken. De meeste socialistische delegaties vertrokken vrijdagmiddag, Den Uyl en Benschop bleven achter. Dick Benschop: 'Ik ben die avond gaan bellen met Nederland, kreeg een van de kinderen aan de lijn en vertelde dat hij ziek was geworden. Ik zei: "We komen morgen terug, maar volgens mij moet hij meteen naar het ziekenhuis voor onderzoek." Ik heb z'n koffer ingepakt, ben teruggegaan naar het ziekenhuis, daar was Abu Djouf bij hem op bezoek om te kijken of hij goed verzorgd werd. Vrijdagavond laat zijn we in het vliegtuig gestapt, met een van de Franse artsen. Die moest mee van de president om hem te begeleiden onderweg. We vlogen rechtstreeks naar Brussel, daar moesten we twee uur wachten op de vlucht naar Amsterdam, met z'n drieën in het medisch centrum van Zaven-

them, Den Uyl op een brancard, de Franse arts en ik. Op Schiphol stond een ambulance klaar en vandaar ging het naar het VU-ziekenhuis.'[58] Hij kwam er tegelijk aan met Liesbeth die het slechte nieuws nog in Frankrijk had gehoord en onmiddellijk in de auto was gestapt.

Den Uyl werd onderzocht. Hij had een hersentumor. Er was niets meer aan te doen. Voor de kinderen kwam de ongeneeslijke ziekte hard aan, als een mokerslag. Ariane: 'Ik kan me nog herinneren hoe het was toen ik in het ziekenhuis kwam. Hij zag er zo ontdaan en ontredderd uit. Bij het weggaan zei hij: "Zeg tegen je moeder dat ik van haar houd."'[59]

Dick Benschop ging pas 'dinsdag of woensdag' weer naar het ziekenhuis, 'omdat ik dacht dat hij wel iets anders aan z'n hoofd had dan mij zien. Maar het eerste wat hij zei was: "Waar was je nou?" En vervolgens: "Nou, jij wist het wel, hè?" Want ik had hem verteld dat ik een ambulance had geregeld en dat hij meteen naar het ziekenhuis zou gaan. Daar protesteerde hij tegen, dat vond hij niks, hij kon gewoon naar huis.'[60] Hij ging ook snel naar huis, het had geen zin om in het ziekenhuis te blijven.

Voor Den Uyls naasten brak een treurige, moeilijke, ook door intimiteit gekenmerkte periode aan. Het bleek een uitkomst dat de kinderen met z'n zevenen waren, zo konden de zorgtaken goed worden verdeeld. Elke zondag hielden ze een 'kindervergadering'. Ariane maakte de roosters: wie er wanneer moest zijn. Saskia: 'Joop kon haast niet meer slapen. We wilden dat er ook 's nachts iemand bij hem zou zijn, we hadden diensten van telkens acht uur, dan kwam er aflossing.'[61] Ariane: 'We hadden ook mensen van buiten de familie waar we een beroep op konden doen, een kleine groep maar, want m'n ouders vonden dit toch wel heel privé. Hedy kwam bijvoorbeeld op woensdag, Ageeth hoorde er ook bij. M'n moeder was natuurlijk niet het type om de hele dag naast hem te zitten en z'n hand vast te houden, maar ze zat er wel heel erg bovenop: gaat het goed met de medicatie, dat soort dingen.'[62] Saskia was er heel veel, Dick Benschop kwam dagelijks een paar uur. 'Wat ik deed was bijvoorbeeld de post voor hem doornemen en als ik dacht: interessant, ging hij dat lezen. Op een gegeven moment ging dat ook niet meer, dan las ik 't hem voor.' Oud-medewerker Jan Kooiman kwam gedichten voordragen. Den Uyl kreeg op zijn ziekbed heel veel brieven, van politieke mede- en tegenstanders, van oude bekenden, van 'praatpaal' Juliana en haar dochter Beatrix. Bezoek kwam er ook. Dick Benschop: 'Politieke vrienden, mensen die hij wilde zien: Hans van Mierlo, Jacques Wallage, Ed van Thijn, Wim Meijer, Wim Kok, De Gaay Fortman senior, Hedy, Joop van Tijn.

Lubbers was al in het ziekenhuis op bezoek geweest, die had niet op een uitnodiging gewacht, die was die maandag gewoon gekomen.

'Je ziet iemand aftakelen. In het begin zat hij gewoon, daarna lag hij in bed, het bed kwam naar de woonkamer, hij kwam de woonkamer niet meer uit, toen niet meer uit bed. Op een gegeven moment kon hij niet meer praten, z'n ogen werden holler. Je was zelf heel nauw betrokken bij die overgang van dingen nog wel of net niet meer kunnen. Hij kreeg een bijna melancholieke blik in z'n ogen. Je hoefde ook niet veel tegen hem te zeggen, het was goed als je hem aankeek en bij hem zat.'[63]

Voor sommigen van de kinderen was de confrontatie met leven en dood wel heel intens. Barbara en haar man kregen hun jongste zoon drie weken voor het overlijden van Den Uyl, twee weken voor zijn dood kregen Xander en Jeannet hun tweede kind, Marion was zwanger van haar jongste dochter, Rogiers vrouw Jolanda was ook in verwachting. Tot overmaat van ramp bleek dat Liesbeth borstkanker had. Ze ontdekte een knobbeltje en onderging een gedeeltelijke borstamputatie, een klein stukje werd weggehaald. Saskia: 'Ze is woensdag geopereerd. Zaterdagavond verslechterde de toestand van mijn vader sterk. We hebben m'n moeder toen die zondag uit het ziekenhuis gehaald. Drie dagen later, op woensdag is mijn vader gestorven.'[64] Achteraf bleek Liesbeths kanker niet overwonnen. Een kleine drie jaar na Joop overleed Liesbeth, op zondag 30 september 1990. 'Het was zo'n rare gewaarwording', zei Marion, terugdenkend aan de herfst van 1987, 'm'n ouders hadden kanker en ik kreeg een kind. Zo moeilijk. Zo dubbel.'[65]

Op 24 december, de dag voor Kerst, stierf Joop den Uyl om kwart voor twee in de middag. Liesbeth en Saskia hebben zijn ogen gesloten.

De crematie was de dag na Kerst op Driehuis-Westerveld, in aanwezigheid van zo'n honderd mensen, familie, vrienden en naaste medewerkers: Remco Campert, die er ook bij was, schreef er een gedicht over: 'Drs Buitenveldert'.[66]

Op 30 december was er 's middags een herdenkingsdienst in de Nieuwe Kerk in Amsterdam. De sprekers werden aangekondigd door Letty Kosterman, een vriendin van Liesbeth. Er werd gesproken door PvdA-voorzitter Marjanne Sint, De Gaay Fortman, Willy Brandt, Remco Campert, Wim Kok, Ed van Thijn en Saskia Noorman-Den Uyl. De Stem des Volks zong de Internationale, Frits Lambrechts het Solidariteitslied. Liesbeth den Uyl had geheel in stijl nog voor een relletje gezorgd; ze wenste Van Agt en Aantjes – die ze ook debet achtte aan het niet tot stand komen

van het tweede kabinet-Den Uyl – niet in de Nieuwe Kerk te zien. Ze vroeg Wim Meijer die boodschap over te brengen, wat hij met tegenzin deed. Afgezien van deze ene wanklank was het een stemmige bijeenkomst ter ere van 'een van de groten in de geschiedenis van de partij', zoals in de kennisgeving van PvdA-bestuur en -fractie stond te lezen. Op het programma was een gedicht van Albert Verwey afgedrukt, 'Gij en wij saam...'

'Wie waarlijk leeft heeft in zijn hart
een onvernietigbare veer, een stille kracht,
die iedere weerstand tart.
(...)
Geen naam, geen leer, alleen de wil
sterker te zijn dan leed en tijd
(...)'[67]